

Odjemek od „Herbów szlacheckich”
Wacława Potockiego

Dariusz Piotrowiak

Odjemek od „Herbów szlacheckich”
Wacława Potockiego

Próba monografii
oraz komentowana edycja krytyczna

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2023

Recenzent
prof. dr hab. Roman Mazurkiewicz

Redaktor Wydawnictwa
Michał Staniszewski

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Na okładce wykorzystano rycinę Nicolaesa van Geelkerckena,
Para przy stole, wg Pietera Feddesa van Harlingena,
1614, Rijksmuseum, Amsterdam
(domena publiczna)

Skład i łamanie
PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Prorektora ds. Badań
Naukowych Uniwersytetu Gdańskiego, Prodziekana ds. Nauki
i Współpracy Międzynarodowej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu
Gdańskiego oraz Instytutu Filologii Polskiej Wydziału Filologicznego
Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-544-2
ISBN 978-83-8206-602-9 (online)

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy

Podziękowania	23
„Herby światem”. Wprowadzenie do lektury <i>Odjemka</i> od „ <i>Herbów szlacheckich</i> ”	25
I. Herb i heraldyka w kulturze pierwszej Rzeczypospolitej	25
1. Herb w szlacheckiej codzienności	25
2. Geneza i istota stemmatu	28
3. Herbarze staropolskie	34
II. Czas powstania i koncepcja poetyckiego herbarza Wacława Potockiego	43
1. Kłopoty z datacją <i>Herbów szlacheckich</i>	43
2. <i>Herby szlacheckie</i> wobec tradycji piśmiennictwa heraldycznego	46
III. Przyczyny wyodrębnienia <i>Odjemka</i> z <i>Herbów szlacheckich</i>	57
IV. Tematy i poetyka <i>Odjemka</i> od „ <i>Herbów szlacheckich</i> ”	70
1. Wiersze obsceniczne	71
2. Elementy krytyki społecznej w <i>Odjemku</i>	93
3. Język i styl epigramatów <i>Odjemka</i>	99
Komentarz edytorski	104
I. <i>Poczet herbów</i> i <i>Odjemek</i> od „ <i>Herbów szlacheckich</i> ” w dotychczasowej praktyce wydawniczej	104
II. Opis przekazów	107
III. Zasady restytucji tekstu	112
IV. Zasady transkrypcji	114
V. Aparat krytyczny	118
VI. Charakterystyka komentarza rzeczowego	201
Wykaz skrótów zastosowanych w objaśnieniach	202
Zastosowane sigła biblijne	206
Bibliografia	207
Bibliografia podmiotowa	207
Bibliografia przedmiotowa	211
Odjemek od <i>Herbów szlacheckich</i>	
[1.] Przedmowa	223
Janina abo Tarcz	237
[2. Na herb Janina]	237

Topór	239
[3.] Do księdza herbownego	239
[4.] Do damy herbu Topór	240
[5.] Na marcypan herbowy	241
[6.] Topór w herbie, miesiąc w toporze	242
Leliwa	244
[7.] Do pani herbownej	244
[8.] Do herbownego w dworskiej ospie	245
[9.] Miesiąc z gwiazdą na marcypanach	246
[10.] Do łysego Leliwcyka	246
Śreniawa	247
[11.] Do damy herbu Śreniawa	247
[12.] Śreniawczyk do damy	248
[13.] Śreniawczyk do damy tegoż herbu	248
[14.] Śreniawczyk do damy herbu Baran	249
[15.] Apokryfa do Śreniawianki	250
Łódź	252
[16.] Kawaler do damy herbownej	252
[17.] Do tejże damy	252
[18.] Epitalamijum do herbownego	253
[19.] Epitalamijum Tarłowi herbu Topór z Opalińską herbu Łódź	253
[20.] Do J[ej] M[ości] P[ani] Tarłowej, podcza[szyny] przemy[skiej] herbu Łódź, z Panią Lipską, star[ości]ną sądecką, Potocką z domu herbu Śreniawa, po jej ześciu	255
[21.] Mąż herbu Rzeka, żona herbu Łódź	256
Junosza albo Baran	258
[22.] Epitalamijum młodzieńcowi herbu Hołobok albo Łosoś z damą herbu Baran	258
[23.] Epitalamijum Wilczkowskiemu z Junoszonką	259
[24.] Do księdza herbu Baran	260
[25.] Do księdza herbu Baran	261
[26.] Do herbownego w dworskiej ospie	262
[27.] Epitalamijum pannie herbu Baran, młodzieńcowi Ciołek	262
[28.] Żart z wdową herbu Baran	263
[29.] Epitalamijum pannie herbu Baran	263
[30.] Żart do herbownego	264
[31.] Epitalamijum Junoszy z Leliwą	265

Lis	266
[32.] Do wdowy herbownej	266
[33.] Epitalamijum do panny herbownej	267
[34.] Epitalamijum Lisowi z starą wdową	267
[35.] Do łysego herbu Lis	268
[36.] Epitalamijum Lisowi	268
[37.] Do herbownego w dworskiej ospie	269
[38.] Do tegoż	269
Jasińczyk abo Klucz	271
[39.] Do młodziana herbownego	271
[40.] Do wdowca herbownego	271
[41.] Do grzecznej panny herbu Klucz	272
[42.] Żart na krzcinach w domu herbownego	273
[43.] Do herbownego z przeciętą gębą	274
Jastrzębiec (podkowa z krzyżem)	275
[44.] Do wdowy herbu Podkowa	275
[45.] Do panny herbownej	276
[46.] Jastrzębczyk do damy	277
[47.] Epitalamijum pannie młodej z Jastrzębczykiem na weselu	279
[48.] Do łysego Jastrzębczyka	280
[49.] Epitalamijum Jastrzębczykowi	280
[50.] Do pijanice Jastrzębczyka	280
[51.] Do księdza herbu Jastrzębiec	281
Grzymała (w bromie mąż zbrojny)	282
[52.] Epitalamijum Grzymale	282
[53.] Do Grzymalonki komplement	283
[54.] Do wdowy herbu Grzymała	283
[55.] Do pani herbu Grzymała na grzecznych synów	285
Jelita abo Trzy Kopije	286
[56.] Epitalamijum szlachcicowi herbu Jelita	286
[57.] Do damy tegoż herbu Jelita	287
[58.] Epitalamijum herbownemu z wdową starą	287
[59.] Do panny herbu Jelito	288
[60.] Epitalamijum pannie herbownej z Korwinem	288
[61.] Do wdowy herbu Jelita	289
[62.] Do herbownego w francy	289
[63.] Do domatora herbu Jelita	290
[64.] Do łysego herbu Jelita	290
Korab	291
[65.] Komplement do damy herbu Korab	291

[66.] Do herbownego w pocącej wannie	292
[67.] Do Korabczyka łysego	292
[68.] Epitalamijum Jednoróżcowi z panną herbu Korab	293
[69.] Do młodzieńca herbownego z babą	293
[70.] Do jednego herbownego	294
Korczak (pies w czaszy i trzy rzeki)	296
[71.] Na rękawniczka do grzecznej damy	296
[72.] Kawaler herbu Korczak do damy herbu Gwiazda	298
[73.] Do wdowy po mężu herbu Korczak pozostalej a zuchwałej	299
Korwin	300
[74.] Epitalamijum Krukowi z Łabędziem herbownym	300
[75.] Do tegoż	300
[76.] Do tegoż	301
[77.] Epitalamijum Korwinowi z Łabędziem	301
[78.] Tymże	302
[79.] Komplement do damy herbu Korwin	302
[80.] Do pijanice Korwina	303
[81.] Do łysego Korwina w francy	303
Kościeszka abo Strzała	304
[82.] Żart do wdowy herbu Strzała	304
[83.] Do młodej panny z dziadem herbu Kościeszka	305
[84.] Do Kościeszki z starą babą	306
Stary Koń	307
[85.] Do wdowy jednej herbu Stary Koń	307
[86.] Do kawalera herbu Stary Koń z babą	308
[87.] Do herbownej wdowy komplement	309
[88.] Do jednego kawalera herbu Stary Koń	310
[89.] Domator herbu Stary Koń	311
[90.] Do herbownego w dworskiej ospie	311
[91.] Do wdowy za Starokończykiem	312
[92.] Do łysego Szafrąca	313
[93.] Do domatora Zaprzańca	313
[94.] Epitalamijum szlachcicowi herbu Stary Koń	314
[95.] Do łysego herbu Koń Biały	314
Prawdźic abo Lew z Muru	315
[96.] Do damy poślubionej młodzieńcowi herbu Lew	315
[97.] Do młodzieńca z damą herbu Lew w Murze	316
[98.] Do herbownego we francy	316
[99.] Epitalamijum kawalerowi z damą herbu Lew	317
[100.] Do szlachcica na żonę herbu Lew	317

[101.] Epitalamijum damie z mężem herbu Lew	318
[102.] Do panny herbu Prawdzic	319
[103.] Do wdowy starej	319
[104.] Do łysego Prawdzica	320
[105.] Do jednej pani herbu Lew	320
Strzemię	321
[106.] Do domatora herbownego	321
[107.] Żart do damy herbu Strzemię	322
[108.] Do tejsze	322
[109.] Do wdowy herbownej	323
[110.] Do łysego herbu Strzemię	323
Łabędź	324
[111.] Epitalamijum Łabędziowi z damą Drużyna herbowną	324
[112.] Do kawalera herbu Łabędź	325
[113.] Do damy greckiej płci	326
[114.] Mąż Korwin, żona Łabędź	327
[115.] Kawaler herbu Łabędź do wdowy	327
[116.] Apendyks do herbu Łabędzia	328
Rawicz (panna na niedźwiedziu)	329
[117.] Do starej po mężu Rawiczu wdowy	329
[118.] Epitalamijum na pannę herbu Rawicz	330
[119.] Do Rawicza we francy	330
[120.] Epitalamijum do starego wdowca z Rawiczonką młodą	331
[121.] Epitalamijum staremu Rawiczowi z panną młodą	332
Nałęcz albo Związka	333
[122.] Do damy herbu Nałęcz albo Związka komplement	333
[123.] Do żołnierza herbownego w dworskiej ospie	334
[124.] Białogłowskie ziązki	334
[125.] Do wdowy herbu Nałęcz	335
[126.] Do domatora herbu Nałęcz	336
[127.] Do jednego herbownego	337
[128.] Komplement do grzecznej damy herbu Nałęcz	337
Nieczuja albo Ostrew	338
[129. Z okazji herbu Ostrew]	338
[130.] Na łysego herbu Ostrew	339
[131.] Nieczuja i Łazanki herby	339
Ostoja (miecz między miesiącami)	340
[132. Z okazji herbu Ostoja]	340
[133.] Ostojszyk do damy	341

[134.] Apendyks do Ostoja	342
Odrowąs	343
[135.] Do gołowąsa z Odrowąsowną żoną	343
[136.] Do wdowy herbownej	343
Habdank abo Dziękuję	344
[137.] Dziękowanie od herbownego za pannę	344
[138.] Do damy herbu Habdank	345
Belina abo Trzy Podkowy	346
[139.] Do wdowy herbownej dwurażnej	346
[140.] Epitalamijum młodzieńcowi z panną herbowną	347
[141.] Epitalamijum Belinie z Jastrzębconką	347
[142.] Do jednej herbownej	348
[143.] Epitalamijum Staremu Koniowi z panną młodą herbu Belina	349
Bibersztein (jeleni róg)	350
[144.] Do herbownego jednego	350
[145.] Do wdowca herbownego	350
[146.] Na hanreja z Biberszteinówną żoną	351
[147.] Bibersztein mąż, Węzykówna żona	351
Bończa (jednorożec)	352
[148.] Do jednego herbu Bończa	352
[149.] Na róg jednorożcowy do połogu	352
[150.] Jednorożec do połogu	353
[151.] Do łysego herbu Bończa na koniu z brodą	353
[152.] Epitalamijum kawalerowi herbu Bończa z damą herbu Tarcz	354
[153.] Do jednego impotentu herbu Bończa	355
[154.] Do tegoż impotentu	355
Brochwicz abo Jeleń	357
[155.] Epitalamijum Brochwiczowi z Węzykówną, Węzykowi z Brochwiczówną	357
[156.] Epitalamijum staremu Brochwiczowi z młodą dziewczką	358
[157.] Epitalamijum pannie herbu Jeleń	358
[158.] Do Brochwicza impotentu	359
[159.] Do jednego herbownego	359
Bróg próżny	360
[160.] Do jednego żart o Brogu Ślepowrończyka	360
[161.] Do wdowy herbu Bróg Próżny	361
Klamry abo Cholewa	362
[162.] Do łysego Klamrzyca	362

[163.] Do wdowy herbu Klamry	362
[164.] Do herbownego w dworskiej ospie	363
[165.] Do domatora herbu Klamry	364
Ciołek	365
[166.] Do Ciołka w dworskiej ospie	365
[167.] Do tegoż	366
[168.] Do tegoż	366
Kolumna abo Słup	368
[169.] Na żaloszny przypadek w domu Ich M[ośció]w panów	368
[170.] Stary wdowicz po babie z młodą panną herbu Kolumna	369
[171.] Do jednego herbu Kolumna	370
[172.] Do łysego herbu Kolumna	370
[173.] Książd herbu Kolumna	370
[174.] Do herbownego w dworskiej ospie	371
[175.] Do damy herbu Słup	371
Kruczyn <i>alias</i> Krzyż	372
[176.] Do wesołej herbownej wdowy	372
[177.] Do teje	372
Dabowa	373
[178.] Do wdowy szczodrej	373
Dołęga	374
[179.] Do wdowy o mężu herbu Dołęga i Ostoja	374
[180.] Do herbownego żart	375
Doliwa (trzy róże)	376
[181.] Do herbownego w dworskiej chorobie	376
[182.] Do J[ego] M[oś]ci Pana Żydowskiego, chorążego krakowskiego, herbu Doliwa	377
Donhoff (głowa dzikiego wieprza)	378
[183.] Do łysego herbownego	378
[184.] Do herbownego jednego	379
[185.] Na babę herbowną	379
[186.] Na Kielce do herbownego biskupa krakow[skiego]	379
[187.] Komplement do wdowy herbu Diczka Głowa	380
[188.] Na złą żonę herbowną	380
[189.] Na marcypanach Diczke Głowy do wdowy	380
[190.] Toż	381
Płomieńczyk abo Zadora	382
[191.] Do wdowy herbownej	382
[192.] Do jednego Płomieńczyka	383

Dryja	384
[193.] Do wdowy po mężu herbu Dryja	384
[194.] Do herbownego w dworskiej ospie	384
[195.] Do łysego herbu Dryja	385
[196.] Do utraconego herbownego	385
[197.] Do pijanice herbownego	386
[198.] Kamień w nerkach	386
Drogomir (trzy nogi)	387
[199.] Do baby	387
[200.] Żart do herbownego młodzieńca	388
[201.] Stary żołnierz z damą herbowną	388
[202.] Do panien z okazji herbu Drogomir	389
Drogosław (pół pierścienia w strzale)	390
[203.] Do młodziana herbownego	390
[204.] Na herb Drogosław	391
[205.] Do damy herbu Drogosław	391
[206.] Epitafijum herbownej żenie	391
[207.] Na Kupidynd	392
Dub	393
[208.] Do damy herbu Dąb	393
[209.] Do jednego herbownego	394
[210.] Do damy herbownej z kawalerem herbu Topór	394
[211.] Do pani nad złączeniem	395
[212.] Na toż do tejsze	395
[213.] Na damę herbu Dąb	396
[214.] Do herbownej w połogu	396
Gęś abo Paparona, abo Budzisz	397
[215.] Epitalamijum herbownemu	397
[216.] Do herbownego w dworskiej ospie	398
[217.] Do jednego herbu Gęś	398
[218.] Do pani herbu Gęś	399
[219.] Kawaler herbu Gęś do wdowy herbu Rzeka	400
[220.] Do panny herbu Gęś	401
[221.] Rożen młodzian do herbownej panny	401
Godziemba abo Sośnia	402
[222.] Sęk sośniowy. Do herbownego	402
[223.] Do herbownego w ospie o łacińskiej sośnie	403
[224.] Epitalamijum panu Węzykowi z damą herbu Sosna	404
[225.] Epitalamijum p[anu] Czyżowi z herbowną, bo i Czyż Godziembą się pisze	404
[226.] Do tegoż Czyża na krzcinach z herbowną	405

Hołobok abo Pół Łososia	406
[227.] Na krzciny dziewczyny herbu Łosoś	406
Grabie	408
[228.] Czemu nie widły	408
[229.] Do damy herbu Grabie	409
Gref	410
[230.] Do wdowy uczynnej herbu Gref	410
[231.] Epitalamijum kawalerowi herbu Lew abo Płomieńczyk z Panną herbu Orzeł abo Szaszor	410
[232.] Epitalamijum pannie herbu Gref	411
[233.] Do łysego Gryfina	411
Wesoła Tarcz	412
[234.] O pannie herbownej do kawalera	412
[235.] Do starego żołnierza, podobna	412
[236.] Epitalamijum kawalerowi herbu Tarcz	413
[237.] Epitalamij[um] damie herbu Tarcz	414
[238.] Do damy herbownej komplement	415
Pilawa	416
[239.] Do damy herbownej komplement	416
[240.] Epitalamijum do Pilawczyka młodego z babą	416
[241.] Do jednego Pilawczyka beżzennego	417
[242.] Toporczyk z Pilawczonką – małżonkowie bez dzieci	418
[243.] Epitalamijum Pilawczykowi	418
[244.] Do jednego Pilawczyka	418
[245.] Na herbowną pijaczkę	419
[246.] Na stadło pijane	419
[247.] Do starego młodzieńca herbownego	419
[248.] Do księdza herbownego inamorata	420
Dębno	421
[249.] Do wdowy ludzkiej	421
[250.] Do tegoż	422
Ogończyk	423
[251.] Do herbownego	423
[252.] Do ludzkiej herbownej damy	424
[253.] Do domatora Ogończyka	425
[254.] Na utracjusza Ogończyka	425
[255.] Do plebana herbownego	426
[256.] Do damy herbownej	427
Szaszor	428
[257.] Epitalamijum Szaszorowi z Półkożicem	428

[258.] Do damy herbu Szaszor	428
[259.] Do teje	429
[260.] Do księdza herbu Szaszor	429
Prus (półtora krzyża)	431
[261. Na herb Prus]	431
[262.] Z okazyjej herbu Prus	433
[263.] Do stadła herbownego	435
Prus drugi raz (sidło na wilki)	437
[264.] Epitalamijum	437
[265.] Do herbownej wdowy	437
[266.] Na pannę herbu Sidło	438
Prus trzeci raz (kosa i pół podkowy)	440
[267.] Do herbownego	440
[268.] Do wdowy herbownej, ale ludzkiej	440
Rola (trzy kroje)	442
[269. Na żołnierza herbu Rola]	442
[270.] Komplement do wdowy herbownej Śreniawczyka	443
[271.] Do Rolicza	444
[272.] Do księdza Rolicza	444
[273.] Rola z Nowiną, herby obadwa	445
Ośła Głowa abo Półkoziec	446
[274.] Oknusowa oślica, żona herbowna	446
[275.] Do sąsiada herbu Ośła Głowa	447
[276.] Do herbownej damy Bibersztein	447
[277.] Kozie mleko	448
Warcabnica abo Wczele	449
[278.] Do herbownego w d[w]orskiej ospie	449
[279.] Komplement do herbownej wdowy	449
[280.] Na jedno stadło	451
Samson	453
[281.] Do herbownej ludzkiej	453
[282.] Do herbownej żony	453
[283.] Epitalamijum herbownemu	454
Łada	455
[284.] Do damy	455
[285.] Epitalamijum Ładzie z Korczakiem	456
[286.] Epitalamijum herbownemu Ładzie	456
[287.] Do herbownej ludzkiej	457
[288.] Do damy	457
Lubicz	458
[289.] Epitalamijum Łazanki z Lubiczem	458

[290.] Toż do herbownej starszpetnej	459
[291.] Do księdza Obrapalskiego herbu Lubicz	459
Wieniawa	460
[292.] Epitalamijum wdowie z herbownym	460
[293.] Do Wieniawczyka	460
[294.] Do księdza herbownego	461
[295.] Do hanreja herbownego	461
Trąby	462
[296.] Do żółto brzucha herbu Trąby	462
[297. Do herbownego]	463
[298.] Do damy komplement	463
Przerowa abo Chorągiew	464
[299.] Domator	464
[300.] Epitalamijum herbownemu	465
[301.] Epitalamijum drugie herbownemu	465
[302.] Do wdowy herbownej komplement	466
[303.] Do panny herbu Przerowa abo Chorągiew	466
[304.] Nagrobek herbownemu	467
Łazanki	469
[305.] Do herbownego z babą	469
[306.] Epitalamijum staremu z panną herbowną	470
[307.] Do księdza herbownego zalotnego	471
[308.] Na herbownego	471
Poraj abo Róża	472
[309.] Przy oddaniu wieńca od herbownego pannie młodej	472
[310.] Epitalamijum Lilijej z Różą	473
[311.] Do herbownego w dworskiej ospie	473
[312.] Na toż	474
Alabanda abo Końska Głowa	475
[313. Na herb Końska Głowa]	475
[Oksza]	476
[314.] Do wdowy herbu Oksza	476
[315.] Podobne lada co	476
[316.] Epitafijum Okszy	477
[317.] Epitalamijum Okszcównie	477
Krzywda (krzyż na podkowie ułomany)	478
[318.] Do herbownej damy	478
[319.] Do księdza herbu Krzywda	478
[320.] Do wdowy herbownej	479
Osoryja abo Koło bez Dzwona	480
[321.] Do wdowy	480

[322.] Na krzciny herbownemu	480
[323.] Do jednej ludzkiej herbownej	481
[324.] Do łysego	481
[325.] Do obmówce herbownego	481
[326.] Epitalamijum pannie herbownej	482
Kisiel abo Namiot	483
[327.] Do domatora herbownego	483
[328.] Do pani herbu Namiot	483
[329.] Do wdowy herbu Namiot komplement	484
[330.] Do łysego herbownego	485
[331.] Do wdowca Kisielea	485
[332.] Komplement do wdowy herbu Namiot	486
Sulima (pół orła i trzy kamienie drogie)	487
[333.] Komplement herbownego do damy	487
[334.] Wdowa z żołnierzem Sulimą	488
[335.] Do łysego Sulimy	488
[336.] Epitalamijum Niesobi z Sulimą	488
Tarnawa abo Krzyż Kawalerski	489
[337.] Do kawalerów tytułem	489
[338.] Toż	490
[339.] Do łysego w herbie z kawalerskim krzyżem	490
[340.] Do księdza herbu Krzyż	491
Kornicz (dwa chleby na krzyżu)	493
[341.] Do księdza herbownego	493
[342.] Do herbownego	495
[343.] Do herbownej	495
[344.] Do tejsze na bochenki	495
Bogoryja (dwie strzele)	497
[345.] Do Wołowicza herbownego	497
[346.] Epitalam[ijum] Bogoryi	497
[347.] Do tegoż	498
[348.] Do Bogoryi pijanice	498
[349.] Do księdza Bogoryi	499
Sieniutów (chorągiew rozdarta)	500
[350.] Do herbownej, ale niepewnej	500
[351.] Łysy	501
Kotwic abo Tarcz Rozdwojona	502
[352.] Do panny herbownej	502
Larysa (lemiesz)	503
[353.] Do domatora herbownego	503
[354.] Epitalamijum Larysowi z panną herbu Rola	503

[355.] Do wdowy	504
[356.] Do łysego herbu Lemiesz	504
Białynia (krzyż w podkowie)	505
[357.] O księdzu herbownym	505
[358.] Do łysego	506
Węda	507
[359.] Komplement herbownego kawalera do wdowy	507
[360.] Epitalam[ijum] herbownemu z Śreniawczonką	507
[361.] Komplement do panny herbu Węda	508
[362.] Do księdza herbownego	508
[363.] Do łysego	509
Kownia (trzy miecze)	510
[364.] Do domatora	510
[365.] Epitalamijum: pan młody miecze, panna tarcz herbowną	510
[Herbut] (miecze trzy w jabłku)	512
[366.] Z okazji jej herbu Herbut]	512
[367.] Do pani herbownej	513
Pawęża (trzy miecze w jabłku)	514
[368.] Do herbownej]	514
Mikulicz (troje „M”)	515
[369.] Do pani herbownej	515
[370.] Do herbownego	515
[371.] Do drugiego	516
[372.] Na imiona od „M”	516
[373.] Epitafijum Mikuliczowi	516
Dulicz (krzyż w półpiersienu)	518
[374.] Do damy herbownej	518
Jeż	519
[375.] Do herbownego	519
[376.] Do tegoż	519
[377.] Do herbownej ludzkiej	520
[378.] Do łysego Jeża	520
Zajac	521
[379.] Do damy herbu Zajac	521
[380.] Do jednego herbu Zajac	522
[381.] Do księdza herbownego	522
[382.] Do damy herbu Zajac nieplodnej	522
[383.] Epita[lamijum] Zajacowi z panną Tchorzowską	523
[384.] Żart w kompanijej	523
[385.] Do łysego herbu Zajac	524

Kietlic abo Trzy Wężły	525
[386.] Do panny herbu Trzy Wężły	525
[387.] Do domatora myśliwego	525
[388.] Do flisa herbownego	526
[389.] Do wdowy herbownej	526
[390.] Łysy Trzy Wężły	526
Drzewica (miesiąc i dwie gwiazdy)	527
[391.] Do łysego	527
Boduła	529
[392.] Do pani, trzeciego męża żony	529
Kur	530
[393.] Do łysego herbownego	530
[394.] Do jednego herbu Kur	530
[395.] Na panią herbowną	530
[396.] Bazyliszek	531
[397.] Kapłon i kamień	531
[398.] Bez koguta kokosz niesie jaja	532
Brodzic	533
[399.] Do łysego Brodzica	533
[400.] Do wdowy herbu Brodzic	533
[401.] Respons od tej pani	534
Kita	535
[402.] Do damy herbownej	535
[403.] Do wdowy herbu Kita	535
Korony	536
[404.] Do łysego	536
Kot	537
[405.] Epitalamijum herbownemu	537
[406.] Do łysego	537
[407.] Epitalamijum herbownemu Kot	538
[408.] Do herbownych Kot	538
[409.] Epitalamijum od Kota	538
Geometer	540
[410.] Do łysego Geometry	540
Fogielweder (krogulec i gwiazdy)	541
[411.] Epitalamijum	541
[412.] Do panny herbu Krogulec	542
[413.] Epitalamijum z herbu Krogulca	543
[414.] Łysy z Krogulcem	544
Koleńczyk (szabla w podkowie)	545
[415.] Do łysego	545

[416.] Do damy herbownej	545
Kos	547
[417.] Epitalamijum herbownemu	547
[418.] Do wdowy herbownej	548
Panna z Trąbami	549
[419.] Epitalamijum z herbowną panną	549
[420.] Epitalamijum z herbowną Panną i Trąby	549
[421.] Do łysego herbu Panna	550
[422.] Do panny herbu Trąby	550
Hełm (szyszak z rogami, z ogonem wołowym)	551
[423.] Do wdowy herbownej	551
[424.] Do jednego herbownego	552
Dęboróg (jelenie rogi w dębowym pniaku)	553
[425.] Do herbownych	553
[426.] Do wdowy herbownej	553
[427.] Do łysego herbownego	554
Krokwy	555
[428.] Do łysego herbownego	555
Kurcz	556
[429.] Komplement herbownego z wdową	556
Okno	558
[430.] Do jednej herbownej w Krakowie	558
[431.] Epitalamijum herbownej Okno	558
[432.] Łysy w oknie	559
Korsak (dwie rękojeści od mieczów)	560
[433.] Komplement do wdowy herbownej	560
Komnaty Suche	561
[434.] Do sąsiada	561
Słoń	562
[435.] Do herbownej pani	562
Sfera Świata Łosiatyńskich	563
[436.] Do łysego herbownego	563
Mora (łeb murzynów)	564
[437.] Do łysego herbownego	564
[438.] Do wdowy herbownej złej	564
[439.] Do herbownego siwego	565
Lampart	566
[440.] Do zwajce herbownego	566
[441.] Do łysego herbu Lampart	566
Przyjaciół (strzała w sercu)	567
[442.] Do panny herbownej	567

[443.] Domator herbowny	567
Pokora abo Klucz	568
[444.] Nagrobek herbownemu	568
[445.] Do panny herbownej	568
Pleśnik (jabłko w ręku)	569
[446.] Do wdowy herbownej	569
Słońce	570
[447.] Do damy jednej herbownej	570
[448.] Do łysego	570
Salamandra	571
[449.] Epitalamijum herbownemu do żony	571
[450.] Epitalamijum herbownemu z Śreniawianką	571
[451.] Do łysego herbu Salamandra w ogniu	572
Puchala	573
[452.] Do łysego herbownego	573
Ręka (ucięta)	574
[453.] Do herbownej	574
Rak abo Warnia	576
[454.] Epitalamijum herbownemu Rak	576
[455.] Epitalamijum Rakowi z panną Rzeka	576
[456.] Do jednej herbownej	577
[457.] Do łysego	577
[458.] Rak, znowu epitalamijum	578
[459.] Do łysego	578
Głowa Trupia	579
[460.] Do łysego herbownego	579
Wieruszowa abo Szachowa Koza	580
[461.] Do herbownego w dworskiej ospie	580
Szembek	581
[462.] Do łysego herbownego	581
Szeling	582
[463.] Epitalamijum z babą	582
Broma Otwarta Jałowickich	583
[464.] Do ludzkiej wdowy	583
[465.] Epitalamijum z herbowną	583
Zgraja abo Goła Tarcz	585
[466.] Do damy herbownej	585
[467.] Do łysego	586
Napiwonie abo Wilk w Jelenich Rogach	587
[468.] Epitalamijum z Wilczkiem do damy herbownej	587

Niezgoda	588
[469.] Do wdowy herbownej	588
Nowosiel	589
[470.] Epitalamijum do herbownego	589
Świerzek abo Litera „N”	590
[471.] Do jednego na herb żenin	590
[472.] Epitalamijum na Świerzca	590
Szaszko („M” krzywe)	592
[473.] Do panny	592
Rhor abo Cegły	593
[474.] Epitalamijum herbownemu	593
Mur	594
[475.] Do jednej herbownej	594
Szabla	595
[476.] Epitalamijum jednemu herbowemu	595
[477.] Do łysego	595
Noga Człowiecza	596
[478.] Do panny herbownej	596
Pobóg	597
[479.] Do jednej pani	597
Owada	598
[480.] Na przezwisko tego herbu	598
Oliwa	599
[481.] Do łgarza herbownego	599
[482.] Do baby herbownej	599
Osęki	600
[483.] Do panny herbownej	600
Żoraw abo Taczała	601
[484.] Epitalamijum o wdowie herbownej	601
[485.] Toż do herbownego	601
Trach abo Smok	602
[486.] Epitalamijum do herbownej	602
[487.] Do łysego herbu Smok	603
Amadej abo Amandus	604
[488.] Do damy	604
[489.] Żart z Amandusem	604
Achingier abo Wiewiórka	605
[490.] Do herbownego żart	605
[491.] Do jednego herbu Wiewiórka	605
[492.] Do damy herbownej	606

Glaubicz abo Karaś	607
[493.] Do wdowy herbownej żart	607
[494.] Do herbownego	608
Zęby	609
[495.] Na pieczęć	609
[496.] Herbowny kawaler do damy	610
[497.] Wilcze Zęby. Nagrobek herbownemu	610
Kołek	612
[498.] Epitalamijum p[ana] Kołka z panną Kłodzińską	612
Alfabetyczny spis hasel herbowych	614
Alfabetyczny spis incipitów	618

Podziękowania

Niniejsza publikacja stanowi znacznie zmienioną, poszerzoną i poprawioną wersję mojej rozprawy doktorskiej „*Herby światem*”. „*Odjemek od «Herbów szlacheckich»*” *Wacława Potockiego: komentowana edycja krytyczna*, obronionej 21 września 2017 roku na Uniwersytecie Gdańskim¹. Praca powstawała pod czujną promotorską opieką prof. dr. hab. Radosława Grzeškowiaka – pierwszego, wielokrotnego i niezwykle wnikliwego Czytelnika zarówno wersji pierwotnej, jak i książkowej. Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi za wszelkie rady „nieprzełacone”, trafne filiacje i celne komentarze, dzięki którym ustrzegłem się niejednej „ścieżki mylnej”, a także za życzliwość i wsparcie na każdym etapie powstawania tej publikacji. Dziękuję też recenzentom rozprawy, prof. dr. hab. Romanowi Krzywemu i dr. hab. Wiesławowi Pawlakowi, prof. KUL, których uwagi i dopowiedzenia wpłynęły na mój warsztat badawczy i na ostateczny kształt książki. Wdzięczny jestem również prof. dr. hab. Romanowi Mazurkiewiczowi, autorowi recenzji wydawniczej. Za możliwość konsultacji dziękuję dr. Jackowi Pokrzywnickiemu, filologowi klasycznemu. Niekłamanie wyrazy wdzięczności za staranną opiekę nad książką kieruję pod adresem red. Michała Staniszewskiego.

¹ Zmieniona wersja jednego z rozdziałów dysertacji ukazała się już drukiem: D. Piotrowiak, *Wacław Potocki wobec konwencji gatunkowej stemmatu* [w:] *Podkarpacie literackie*, t. 1: *Wirtdarz staropolski i oświeceniowy*, red. M. Nalepa, R. Magryś, J. Kowal, G. Trościński, Rzeszów 2020, s. 253–272. Tekst nie został włączony do niniejszej książki, ale zawiera ona odwołania do prezentowanych tam ustaleń.

„Herby światem”. Wprowadzenie do lektury *Odjemka od „Herbów szlacheckich”*

I. Herb i heraldyka w kulturze pierwszej Rzeczypospolitej

Niniejszej publikacja dostarcza krytyczną edycję *Odjemka od „Herbów szlacheckich”* Wacława Potockiego – zbioru tekstów decyzją autorską wyłączonego z obszernego wierszowanego herbarza, którego większa część ukazała się drukiem w 1696 r. jako *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Aby lepiej tę poezję opisać, należy najpierw przyjrzeć się wybranym elementom kultury, która ją ukształtowała: samym herbom, ich roli w szlacheckiej rzeczywistości, a także temu, w jaki sposób wkraczały one do literatury. Wreszcie należy omówić specyfikę rodzimych kompendiów wiedzy heraldycznej, stanowiących dla poety z Łużnej istotny punkt odniesienia, akcentując zwłaszcza elementy literackiej tradycji poddane twórczym modyfikacjom.

1. Herb w szlacheckiej codzienności

Geneza rodzimych herbów pozostaje dziś zagadnieniem nie do końca jasnym. Powszechnie uznaje się, że pochodzą one od symboli umieszczanych na chorągwiach, sztandarach i proporcach, stosowanych w celach identyfikacyjnych na polu bitwy najpierw przez suwerennych władców, następnie także przez ich wasali, a w końcu przez całe rycerstwo średniowiecznej Europy¹. Początkowo wasalowi przysługiwał znak suwerena. Stopniowo zmieniało się to jednak w wiekach XIII i XIV, kiedy *signa* zaczęły informować nie o stosunkach feudalnych, ale o przynależności do określonej rodziny szlacheckiej. W tym samym okresie herby zaczęli przyjmować biskupi niewywodzący się ze szlachty, ale pełniący z racji stanowiska funkcję panów lennych, organizacje kościelne mogące posiadać ziemię, takie jak opactwa, kapituły i zakony rycerskie, a także miasta².

¹ T. Panfil, *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002, s. 29.

² J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 5 zm., Warszawa 2001, s. 641.

Na ziemiach Rzeczypospolitej heraldyka zaczęła rozpowszechniać się z ponad stuletnim opóźnieniem względem Zachodu³, a herby w Polsce przyjmowane były przez całe rody, a nie poszczególne osoby. Różnica ta wynikała z odmiennych zasad rządzących posiadaniem ziemi: w Europie Zachodniej reguły ustanawiało prawo lenne, w Rzeczypospolitej ziemię dziedziczono w obrębie wspólnoty rodowej⁴, dlatego też rodzimych znaków herbowych było znacznie mniej niż na Zachodzie.

Wierzono powszechnie, że zdecydowana większość herbów została nadana przez władcę w uznaniu dla niezwykłych dokonań wojennych protoplasty rodu. Traktowały o tym niepozbawione wątków fantastycznych i elementów cudowności legendy herbowe⁵. Znaczenie historyczne tych opowieści jest co prawda niewielkie, ale dobrze odzwierciedlają one cenione w kulturze szlacheckiej wartości i ideały, zwłaszcza wysoką rangę etosu rycerskiego, z którym symbole heraldyczne były w nierozzerwalny sposób związane⁶.

Znaki herbowe mocno wniknęły w szlachecką codzienność – znały sarmacką egzystencję we wszystkich jej odmianach. Noszono je na sygnetach bądź zawieszano u szyi. Umieszczane na chorągwiach, rzędach końskich i jelicach szabli towarzyszyły właścicielom w trudach żołnierskiego żywota. *Clenodia* rodowe patronowały jednak także ziemiańskiemu bytowaniu, zdobiąc meble, sprzęty domowe oraz naczynia⁷, na co sarkali niekiedy szlacheccy moralizatorzy, opisując, jak bardzo zgnuśniali domatorzy oddalili się od rycerskich ideałów dawnych przodków. Pośród epigramatów Wespazjana Kochowskiego znajdujemy fraszkę „*Herba parietana*” do p[ana] Kosna:

Na ścianach, na kuminach, drzwiach, stołkach i szczytach,
Skrzyniach, pierścionkach herby są i na tranzytach.
Wiem ci ja, iżeś ci ty stary szlachcic, Kośnie,
Aleś podobien zielu, co na ścianach rośnie⁸.

(*Epigrammata* II 258)

³ S. Górzyński, J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1992, s. 8.

⁴ J. Szymański, *op. cit.*, s. 642.

⁵ Problematyce legend herbowych poświęcone zostało studium Mariusza Kazańczuka, *Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław 1990. O związkach legend herbowych z mitologią słowiańską i obecnych w nich motywach baśniowych zob. M. Cetwiński, M. Derwich, *Herby, legendy, dawne mity*, Wrocław 1989.

⁶ Szerzej o tym: M. Kazańczuk, *Staropolskie legendy...*, s. 16, 83–107.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Cyt za: W. Kochowski, *Epigrammata polskie, po naszymu fraszki...* [w:] *idem, Niepróżnujące próżnowanie ojczystym rymem na liryka i epigrammata polskie rozdzielone i wydane*, Kraków 1674, s. 130 (drugiego liczbowania).

Makaronizm obecny w tytule utworu znaczy dosłownie „ziele rosnące na ścianie”. Poeta wykorzystał do celów satyrycznych homonimie łacińskiego „herba” i polskiego „herb”. Co prawda wzmianka o „tranzytach”, czyli wychodkach, raczej nie ma wiele wspólnego z prawdą i służy hiperbolizacji, ale zabytki kultury materialnej stanowią dowód, że znaki herbowe rzeczywiście zawłaszczyły zarówno przestrzeń świecką, widniejąc na poczesnych, wyeksponowanych partiach murów rezydencji, jak i sakralną, pojawiając się w świątyniach obok wizerunków fundatorów, przedstawianych często w towarzystwie Chrystusa bądź świętych⁹.

Herby zajęły istotne miejsce nie tylko w porządku przestrzennym, ale znaczyły też kluczowe etapy życia szlachcica w porządku temporalnym: okazję do ich eksponowania stanowiły wszystkie ważniejsze uroczystości, począwszy od chrzcina poprzez zaślubiny aż do obrzędów pogrzebowych¹⁰. Tarcze i chorągwie z elementami heraldycznymi musiały obowiązkowo znaleźć się w pobliżu *castrum doloris* i na płycie nagrobnej. Wokół alegorycznej interpretacji znaku herbowego organizował się często kaznodziejski wywód, który choć prymarnie pełnił funkcję parenetyczną, w wielu wypadkach zbliżał się do panegiryku¹¹. Nie było to zresztą cechą wyłącznie kazań pogrzebowych. Wacław Potocki poświęcił temu zjawisku fraszkę *Kazanie terażniejsze*:

Święto było. Prosiłem zakonnika na nie,
 Chcąc oraz przy spowiedzi słyszeć i kazanie.
 Jako Chrystus po morzu suchą nogą chodzi
 Ewangelija, aż on Śreniawę wywodzi
 (Że to herb mój, pierwej się od kogoś dowiedział).
 I wstyd, i gniew mnie ruszy, żem ledwie dosiedział.
 Ganiłem to u stołu i przed nim się żalił,
 Że co miał Pana Boga chwalić, człeka chwalił.
 [...]
 Śmieciami nasze herby, hańbą świecka sława,
 Brednia w niebie szlachectwo i jego Śreniawa.
 Leda młócek, ba, leda posiedzie go gnojek!

⁹ Zob. A. Ryszkiewicz, *Niektóre przejawy pychy szlacheckiej w dziełach sztuki [w:] Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1976, s. 169–171.

¹⁰ Zob. K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie. Między tradycją literacką a obrzędem weselnym*, Wrocław 1989, s. 132; S. Baczewski, *Propagandowa rola szlacheckiego pogrzebu z XVII wieku w świetle kazań pogrzebowych [w:] Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 207–210.

¹¹ Por. S. Baczewski, *Szlachectwo. Studium w dziejach idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009, s. 216, 234–237.

Na cóż z balsamem gównu w jeden mieszać słojek?
 Dość zbytku na pogrzebach, gdzie ludzi nie ćwiczą
 Z przykładu umarłego, ale herby liczą.
 Dość ma świat swojej buty, na cóż ją podniecać?
 Ganić, gasić ją kościół winien, nie przyświecać.
 (Ogród III 168, w. 1–8, 13–20)¹²

Tego typu krytyczne sądy dowodzą powszechności ganionych tu praktyk. Wolno widzieć w nich nie tylko absorpcję powszechnych praktyk panegirycznych przez kazuistykę, ale i dążenie do sakralizacji znaku rodowego oraz samego szlachectwa, a w związku z tym także próbę umocnienia szlacheckiej hegemonii nad resztą społeczeństwa na drodze przemocy symbolicznej¹³. Podobnie oddziaływały wszechobecne przedstawienia motywów heraldycznych, stanowiące manifestację władzy i potęgi uprzywilejowanej braci herbowej. Taki stan rzeczy znalazł oczywiście odzwierciedlenie w poezji. Aluzje do godeł czy klejnotów wplatanio w treść tradycyjnych utworów okolicznościowych, epitafiumów i epitafiów. Mariaż heraldyki i literatury zaowocował także powstaniem nowej formy gatunkowej – stemmatu.

2. Geneza i istota stemmatu

Monografista gatunku, Franciszek Pilarczyk, skłaniał się ku hipotezie, że poezja heraldyczna wykształciła się na zachodzie Europy z przypisanych herbom dewiz, czyli sentencji, zwykle nawiązujących do etosu rycerskiego. Badacz zasugerował ponadto, że podobną rolę na gruncie rodzimym mogły pełnić niektóre zawołania, jakimi od wczesnego średniowiecza posługiwały się wspólnoty rodowe na polu bitwy¹⁴. Nawiązywały one zwykle do nazwiska bądź przezwiska znacznego przedstawiciela rodu, a także do ziem lub miejscowości, które grupa uważała za swoje gniazdo rodowe. Najrzadsze były zawołania symboliczne (np. „Odwaga”, „Krzywda”), związane z pobożnością (m.in. „Boże-

¹² Wszystkie wiersze z *Ogrodu fraszek* cytuję za edycją Leszka Kukulskiego: W. Potocki, *Dzieła*, t. 1–3, wstęp B. Otwinowska, Warszawa 1987, podając tytuł, numer księgi i utworu oraz numerację wersów. W niektórych przypadkach nieznacznie zmieniono przestankowanie. O krytycznym stosunku Potockiego do aluzji heraldycznych w kazaniach pisał Wiesław Pawlak, „*Paradoxa theologica*” *Wacława Potockiego wobec kaznodziejskich „nowin”*, „Roczniki Humanistyczne” 2002, z. 1(50), s. 173.

¹³ Zob. spostrzeżenia Baczewskiego, zdradzające inspirację tezami Pierre’a Bourdieu: S. Baczewski, *Szlachectwo...*, s. 209, 215–216.

¹⁴ F. Pilarczyk, *Stemmata w drukach polskich XVI wieku*, Zielona Góra 1982, s. 19–20.

zdarz”) i hasłowe, zagrzewające do boju („Zerwi kaptur”). Proklamy mogły – choć niekoniecznie – być tożsame z nazwą znaku herbowego¹⁵.

Bartłomiej Czarski uznał za prawdopodobną pierwszą część tej koncepcji, przypominając o niewielkiej popularności dewiz na ziemiach Rzeczypospolitej¹⁶. Do hipotezy o zależności poezji heraldycznej od proklam nie odniósł się natomiast wcale. Wydaje się ona bowiem mało prawdopodobna. Wokół sentencji stosunkowo łatwo zbudować dłuższy czy krótszy epigramat, ale potencjał sensotwórczy jedno- bądź dwuwyrazowego zawołania byłby zdecydowanie mniejszy, choćby dlatego, że proklamy, nie licząc wąskiej ich grupy, nie miały semantycznego związku ze sferą wartości i etosem rycerskim.

Związki heraldyki i literatury umocniły się na fali zainteresowań renesansowych humanistów różnego rodzaju kompozycjami słowno-wizualnymi, licznie powstającymi już w czasach antycznych. Były to ekfrazy sąsiadujące z malowidłami i płaskorzeźbami, inskrypcje w formie wiersza lub sentencji zamieszczane pod posągami bóstw bądź wyjaśniające znaczenie symbolicznych rzeźb, a także epitafia towarzyszące posągowi zmarłej osoby¹⁷.

Nowożytni autorzy chętnie tworzyli analogiczne formy: epigramaty *in statuam* – „na statuę” bądź *in picturam* lub *in imaginem* – „na obraz”, zwane także *icones* lub *imagines*¹⁸. Znajdują się one w dorobku rodzimych poetów nowołacińskich, czego przykładem jest choćby tekst *In imaginem Christi in lapide sedentis* (*Na wizerunek Chrystusa siedzącego na kamieniu*) Klemensa Janicjusza¹⁹, ale pisali je także twórcy polskojęzyczni – wymienić warto choćby *Napis na statuę abo na obraz śmierci, Statuę Kupidynową czy Statuę Fortuny* Mikołaja Sępa Szarzyńskiego²⁰. Odmianę tego typu utworów stanowiły wiersze portretowe związane z drzeworytniczymi wizerunkami władców, duchownych lub artystów – ich reprezentatywne przykłady dostarcza *Żwierzyniec* (1562) Mikołaja Reja. W zbiorze Nagłowiczana pojawiają się ponadto typowe ekfrazy oraz hieroglifyki, czyli utwory ukazujące cechy bądź abstrakcyjne pojęcia

¹⁵ A. Kulikowski, *Wielki herbarz rodów polskich*, Warszawa 2005, s. 155, 158, 161–162.

¹⁶ B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012, s. 39.

¹⁷ J. Pelc, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, wyd. 2, zm., Kraków 2002, s. 9–10.

¹⁸ *Ibidem*, s. 99–111.

¹⁹ K. Janicki, *Carmina. Dzieła wszystkie*, przeł. E. Jędrkiewicz, wyd. i wstęp J. Królikowski, Wrocław 1966, s. 139–141.

²⁰ M. Sęp Szarzyński, *Poezje zebrane*, wyd. R. Grześkowiak, A. Karpiński, przy współpracy K. Mrowcewicz, Warszawa 2001, s. 85–87.

pod postaciami zwierząt (np. *Paw na hardego głupiego* [IV 77]) lub roślin (np. *Dąb na wielkie stany* [IV 96], rzadziej ciał niebieskich czy żywiołów²¹. Okszyć jako jeden z pierwszych rodzimych twórców przyswoił też na potrzeby wspomnianego *Żwierzynca* niektóre wiersze oraz w twórczy sposób wykorzystał ryciny z tomu *Emblemata* Andrei Alciatusa, którego dorobek stał się kamieniem węgielnym dla całego nurtu poezji emblematycznej²².

Stemmat, podobnie jak wymienione wyżej gatunki, również sytuuje się na pograniczu sztuk plastycznych i literatury. Najogólniej mówiąc, jest to utwór, na który składa się wizerunek herbu i subskrypcja w formie epigramatu, przeważnie dostarczająca alegoryczną interpretację elementów heraldycznych²³. Sam termin pochodzi od greckiego *stemma* – ‘wieniec, girlanda’²⁴. Wieńcami z wawrzynu starożytni zwykli ozdabiać wizerunki przodków – etymologia nazwy gatunku sugerowałaby więc bliiski jego związek z kultem antenatów²⁵. Kompozycje tego typu tworzone jednak nie tylko w odniesieniu do znaków rodowych, ale także monarszych²⁶, państwowych, miejskich²⁷, jak również do herbów hierarchów kościelnych²⁸. Znane są również utwory związane z fikcyjnymi godłami świeżo wypromowanych magistrów i doktorów, pisane w krakowskim środowisku akademickim²⁹.

²¹ R. Grzeškowiak, „Złego sługę malarze tak figurowali”. *Źródła wizerunków dobrego i złego sługi oraz dobrej i złej żony z czwartego rozdziału „Żwierzynca” Mikołaja Reja*, „Terminus” 2022, z. 1(62), s. 1–23. Szerzej o hieroglifikę zob. M. Górska, *Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*. *Zarys problematyki*, „Terminus” 2012, z. 1(25), s. 15–46.

²² R. Krzywy, *Przedmowa* [w:] A. Alciato, *Emblematy*, wyd. i przeł. B. Czarski, wstęp R. Krzywy, Warszawa 2021, s. 69; R. Grzeškowiak, „Złego sługę malarze tak figurowali”..., s. 4.

²³ R. Krzywy, *Stemmat*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2012, z. 1, s. 252. Z zagranicznych prac poświęconych poezji heraldycznej zob.: W. Kroll, *Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (16–18 Jahrhundert)*, Wiesbaden 1986; Л.И. Сазонова, *Литературная культура России*, Москва 2006, s. 311–314.

²⁴ R. Krzywy, *Stemmat*, s. 252; B. Czarski, *Stemmaty*..., s. 62–63.

²⁵ B. Czarski, *Stemmaty*..., s. 63.

²⁶ Zob. *ibidem*, s. 175–196.

²⁷ Zjawisko to na przykładzie stemmatów związanych z herbem Poznania omówił Rafał Wójcik, *Stemmata Posnaniensia. O wierszach na herb miasta Poznania w drukach oficyny Jana Wolraba (1578–1636)*, „Kroniki Miasta Poznania” 2006, nr 4, s. 71–88.

²⁸ Reprezentatywne przykłady takich utworów omówione w: F. Pilarczyk, *op. cit.*, s. 33–40; B. Czarski, *Stemmaty*..., s. 170–175.

²⁹ A. Dziegiel, *Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 63–76.

Zgodnie z praktyką zainicjowaną przez szesnastowiecznych krakowskich drukarzy, Hieronima Wietora i Floriana Unglera, ryciny herbów wraz z towarzyszącym im epigramem okazały się stałym elementem ramy wydawniczej dawnej książki. Zamieszczano je zwykle na odwrocie karty tytułowej, po aprobacie cenzorskiej. Niekiedy pod wizerunkiem znaku herbowego znajdowało się kilka subskrypcji. Teksty tego typu pisali zarówno najwybitniejsi poeci, choćby Mikołaj Rej, Mikołaj Sęp Szarzyński czy Jan Kochanowski, jak i cała rzesza podrzędnych literatów – część pozostaje do dziś anonimowa. Ich głównym celem było uhonorowanie patrona, któremu dedykowany był druk: króla, królowej, dostojników kościelnych, możnych senatorów, magnaterii³⁰. Dlatego też zawarta w epigramacie symboliczna interpretacja *signum* podporządkowywana była celom panegirycznym³¹. Kunsztowny wywód skupiał się wokół elementów herbu o największym potencjale semantycznym: godła i klejnotu, rzadziej trzymaczy; ozdoby raczej pomijano milczeniem³². Opis okraszano przeważnie erudycyjnymi nawiązaniem do Biblii, mitologii, literatury i historii antycznej, skojarzonymi z omawianym motywem heraldycznym w celu podkreślenia cnót adresata. Dobrym przykładem tej strategii literackiej jest czterowiersz Janicjusza. Poprzedza on wydany w 1543 r. *Epithalamion serenissimo regi Poloniae, Sigismundo Augusto (Pieśń weselna dla najjaśniejszego króla polskiego Zygmunta Augusta)* autorstwa tegoż poety i dotyczy znaku Zygmunta Augusta:

Armigeram volucrem spectas rectoris Olympi?
Haec fugat adversos congregat atque suos.
Multa virum volitans dat fortia corpora leto,
Hac miles trepidans, hac duce tutus erit³³.

Janicjusz przypomina, że orzeł widniejący w herbie królewskim był w starożytności atrybutem Zeusa, władcy bogów olimpijskich. Takie zestawienie uwydatnia godność monarchy. Efekt panegiryczny jest dodatkowo spotęgowany przez wyliczenie cech ptaka, który w w. 2–4 staje się metonimią wysławianego władcy³⁴.

³⁰ R. Krzywy, *Stemmat*, s. 252–253.

³¹ F. Pilarczyk, *op. cit.*, *passim*.

³² Zob. B. Czarski, *Stemmaty...*, s. 106–108.

³³ „Czy widzisz zbrojnego ptaka władcy Olimpu? / On przeciwników jego rozprasza, a jednoczy wiernych, / Latając, przynosi zgon wielu mężnym bohaterom, pod jego wodzą / Bezpieczny będzie żołnierz, choćby nawet się zachwiał (cyt. za: K. Janicki, *op. cit.*, s. 180–181).

³⁴ Konotacje kulturowe drapieżnika i popularność jego wizerunków w heraldyce otwierały przed twórcami stemmatów interesujące możliwości. Ciekawie wykorzystał je np. Franciszek Gradowski, pisząc poprzedzający *Hodoeporicon*

Choć znawcy poezji heraldycznej zgodziliby się zapewne z zaprezentowaną ogólną definicją stemmatu, w dotychczasowej refleksji badawczej różnie ujmowano zakres tego pojęcia. Pierwszy monografista gatunku, Pilarczyk, wymiennie używa terminu „stemmat” (rozumianego jako odmiana panegiryku) i peryfrazy „wiersz na herb”³⁵. Można więc powiedzieć, że element tekstualny w jego ujęciu jawi się jako esencja słowno-heraldycznej struktury. Przyjmując ten punkt widzenia, należałoby założyć, iż epigramat mógłby funkcjonować w oderwaniu od graficznego przedstawienia godła, jak bywało z subskrypcjami emblematów, które często uniezależniały się od ikonu. Brak komponentu wizualnego nie musiał utrudniać zrozumienia utworu. Herby były znakami powszechnie znanymi, nic też nie stało na przeszkodzie, by wpleść w treść wiersza ich opis. Badacz zauważał jednak, że struktura stemmatu wraz z rozwojem gatunku zbliżała się raczej do jednej z koncepcji emblematu – *emblemata triplex*: rycinie i epigramatowi towarzyszyła lemma, czyli sentencjonalnie wyrażona inskrypcja³⁶.

Bliskie podejściu Pilarczyka wydają się poglądy Janusza Pelca. Skłonny był on zaliczyć do stemmatów epigramaty dotyczące herbów, które nie stanowiły pierwotnie elementu werbalno-obrazowej kompozycji³⁷. Przykładem takich wierszy byłyby oparte na aluzjach heraldycznych zjadliwe paszkwile Andrzeja Krzyckiego, wymierzone w królową Bonę, kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego czy biskupów Latałskiego, Drzewieckiego i Jana Karnkowskiego. Do utworów tego typu należałyby też pojedyncze teksty Janicjusza oraz część panegiryków Sarbiewskiego³⁸. Pelc zauważył ponadto, że herb mógł pełnić rolę

Moschicum wiersz na cześć Krzysztofa Radziwiła. W nawiązaniu do czarnego orła widniejącego w herbie magnata przypomniał informacje, jakie o ptaku Jowisza przekazał Pliniusz Starszy w *Historii naturalnej* (zob. B. Czarski, *Objaśnienia* [w:] F. Gradowski, *Hodoeporicon Moschicum. Wyprawa moskiewska*, wyd. B. Czarski, przeł. *idem* i A. Masłowska-Nowak, Warszawa 2011, s. 87–89). Być może tekstem tym inspirował się Jan Kochanowski, chwając Mikołaja Radziwiła w rozbudowanym porównaniu homeryckim, które otwiera *Jezdę do Moskwy* (zob. R. Krzywý, *Sztuka wyborów i dar inwencji. Studium o strukturze gatunkowej poematów Jana Kochanowskiego*, Warszawa 2008, s. 156–157).

³⁵ F. Pilarczyk, *op. cit.*, s. 6, 22, 142–143.

³⁶ *Ibidem*, s. 23.

³⁷ J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 63–69.

³⁸ Przykładami tego typu utworów Sarbiewskiego są epigramaty odwołujące się do herbu Jana Karola Chodkiewicza, m.in. *In stemma Ioannis Caroli Chodkiewiczii, cruce sagittae implexam et calci, tria flumina et grypha pedibus gladium vibrantem* (Na herb Jana Karola Chodkiewicza, krzyż wpleciony w strzałę i podkową, trzy rzeki i gryfa miecz w łapach obracającego), *In gryphem, dum Ioannes Carolus Chodkiewiczus aliquot relictis cohortibus in Moscovia ad regni comitia abiret* (Na gryfa, gdy Jan Karol Chodkiewicz, na sejm w królestwie odjechał,

ikonu w emblematkach, wskazując na hybrydyczne utwory z pogranicza gatunkowego³⁹. Podobieństwo formalne i powinowactwo między stemmatem a emblematem oraz epigramatem (fraszka) podkreślił również Jakub Niedźwiedź⁴⁰.

Na tle omówionych koncepcji wyjątkowe okazuje się podejście Bartłomieja Czarskiego, który rozumiał termin „stemmat” bardzo wąsko – zarezerwował go wyłącznie dla słowno-heraldycznych kompozycji stanowiących element ramy wydawniczej dawnych druków⁴¹. Mimo to zauważył jednak, że w dobie staropolskiej nazwa ta używana była na określenie wszelkich form literackich powiązanych z ryciną herbową⁴². Trzeba podkreślić, że podobnie jak poprzednicy, badacz dostrzegł między stemmatami a emblematami wyraźne związki i podobieństwa w zakresie budowy⁴³.

Problem relacji tych gatunków interesował również Romana Krzywego, który słusznie zauważył, że choć obie formy literackie zbliża strategia symbolicznej interpretacji elementu wizualnego oraz układ, znacznie różnią się one funkcją. Emblematy podporządkowane były głównie dydaktyce, stemmaty zaś, choć propagowały zespół wartości istotny dla kultury szlacheckiej, służyły przede wszystkim celom panegirycznym. Wypada jeszcze zaznaczyć, że epigramaty, które nie stanowiły subskrypcji wobec godła, traktowane były przez Krzywego jako zjawisko odrębne, choć pokrewne stemmatom⁴⁴.

Na potrzeby refleksji nad *Pocztą herbów* i *Odjemkiem* Potockiego przyjęto szerokie rozumienie pojęcia „stemmat”, zgodne zresztą z siedemnastowieczną praktyką. Poszczególne cykle fraszek w drukowanej części herbarza Podgórzanina zostały wszak opatrzone rycinami godeł – teksty funkcjonowały więc jako komponent słowno-wizualnej struktury.

pozostawiwszy kilka oddziałów w Moskwie); zob. M.K. Sarbiewski, *Epigrammatum liber. Księga epigramatów*, wyd. i przeł. M. Piskala, D. Sutkowska, Warszawa 2003, s. 96–99.

³⁹ J. Pelc, *Słowo i obraz...*, s. 114 i 309–350.

⁴⁰ J. Niedźwiedź, *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Kraków 2003, s. 217–218; *idem*, *Stemmat [w:] Słownik sarmatyzmu. Idee, pojęcia, symbole*, red. A. Borowski, Kraków 2001, s. 187–188.

⁴¹ B. Czarski, *Stemmaty...*, s. 75.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, s. 59–62; por. B. Czarski, *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybrydyzacji gatunkowej*, „Terminus” 2012, z. 1(25), s. 157–178.

⁴⁴ R. Krzywy, *Stemmat*, s. 282, 284.

3. Herbarze staropolskie

Herbarze, czyli najogólniej mówiąc kompendia zawierające wizerunki i opisy znaków herbowych, informację o ich genezie, spis pieczętujących się nimi rodów, niekiedy uwzględniające również heraldykę państwową, terytorialną i kościelną⁴⁵, stanowią niejednorodny dział dawnego piśmiennictwa. Różniły się one między sobą zakresem podawanej wiedzy – nie wszystkie wymienione elementy musiały bowiem wystąpić w każdej pracy. Ponadto część tego typu dzieł spisana została prozą, inne – mową wiązaną. Niektóre wydano drukiem, inne krążyły w obiegu rękopiśmiennym⁴⁶. Wreszcie, choć treść herbarzy musiała siłą rzeczy koncentrować się na herbach, sposób ujęcia tematyki mógł zostać podporządkowany wielorakim celom.

Literatura heraldyczna powstająca w średniowiecznej Europie Zachodniej pełniła funkcję wyłącznie użytkową. Dostarczała niezbędnych kompetencji heroldom, urzędnikom odpowiedzialnym za rozpoznawanie uczestników turniejów rycerskich – ze względu na zasłonięte twarze można było zidentyfikować ich tylko dzięki znakom widniejącym na tarczach bądź płaszczu⁴⁷. Rodzimym autorom przyświecały jednakże nieco odmienne intencje. Próba dokonania całościowego oglądu polskiego piśmiennictwa herbarzowego ze względu na jego mnogość i różnorodność wykracza poza możliwości niniejszego studium⁴⁸. Na potrzeby wprowadzenia do zbioru heraldycznej poezji Wacława Potockiego wystarczy skupić się na tych kompendiach, które stanowiły dla poety bezpośrednie bądź pośrednie źródła wyzyskane podczas pracy nad *Pocztę herbów*. Pan z Łużnej zdradza je w jednej z frazsek *Ogrodu*:

Zastawszy mnie nad księgą żołnierz jeden w domu
(Czytałem, za co który herb dawano komu),
Prosi, żebym mu jego znalazł. Pytam: „Który?”.
Nie wiedział, ale mi go kreślił przez figury:
„Trzy strzały w jednym sercu”. Nie było ich w księdze
[...].

⁴⁵ I.M. Dacka, „*Korona Polska*” *Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego*, Warszawa 2004, s. 16.

⁴⁶ Na temat różnic między staropolskimi herbarzami zob. M. Piskała, *Herbarz (staropolski) jako gatunek literacki*. „*Teksty Drugie*” 2015, nr 1, s. 337–341.

⁴⁷ M. Kazańczuk, *Staropolskie herbarze: herby – historia – religia*, „*Pamiętnik Literacki*” 2002, z. 3, s. 37.

⁴⁸ Rodzima literatura heraldyczna została omówiona w pracy Iwony M. Dackiej, „*Korona Polska*”..., s. 16–32.

„Nie ma-ż – rzekę – w Paprockim tego i Długoszu”.
 „Bielski, który kronikę pisze od Adama,
 Zda mi się, że napisał, a nierad też kłama”.
 (Ogród III 183, w. 1–5, 10–12)

Jan Długosz był autorem dzieła zatytułowanego *Insigniae seu clenodia Regis et Regni Poloniae* (*Znaki czyli Klejnoty Królestwa Polskiego*). Spisał też *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* (*Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*), które choć nie mają charakteru dzieła *stricto* heraldycznego, zawierają rozproszone informacje o herbach polskiego rycerstwa⁴⁹. Prace te zostały wyzyskane jako materiał źródłowy przez wspomnianego we fraszce Bartosza Paprockiego – autora *Panoszy, to jest wysławiania panów i paniąt ziem ruskich i podolskich* (1575), *Gniazda Cnoty* (1578) i *Herbów rycerstwa polskiego* (1584). Drugiemu bohaterowi wierszowanego dialogu chodzi o *Kronikę to jest Historyję świata [...] od początku świata aż do tego roku, który się pisze, 1564* Marcina Bielskiego. Było to kompendium z pewnością Potockiemu znane, choć pracując nad herbarzem, czerpał raczej z jego poszerzonej wersji, wzbogaconej m.in. o liczne wiadomości dotyczące klejnotów rodowych: *Kroniki polskiej Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydanej* (1597). Poeta z Łużnej korzystał ponadto z *Orbis Polonus* (1641–1645) Szymona Okolskiego, czego dowodzą liczne wzmianki oraz marginalia rozsiane na kartach *Pocztu herbów*⁵⁰.

Choć *Insignia seu clenodia* Długosza były jednym z podstawowych źródeł dla późniejszych rodzimych heraldyków⁵¹, trudno powiedzieć, czy również podgórski poeta korzystał bezpośrednio z tego dzieła. Znajomość nowszych herbarzy była w stanie z powodzeniem zastąpić lekturę pracy średniowiecznego historiografa. Zawarte w niej precyzyjne opisy herbów Korony i Litwy, siedemnastu znaków ziemskich, czterech kapitulnych oraz 71 rycerskich, pomijające co prawda na ogół cymer, ale za to uwzględniające barwy, to zaledwie ułamek wiedzy, jaką dostarczały późniejsze kompendia⁵². Deskrypcje Długosza

⁴⁹ O tekstach Długosza jako źródłach wiedzy heraldycznej zob. S.K. Kuczyński, *Herby w twórczości historycznej Jana Długosza* [w:] *Sztuka i ideologia XV w.*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1978, s. 211–232.

⁵⁰ D. Dybek, „Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego” *Wacława Potockiego: próba monografii* [w:] W. Potocki, *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego* [wydanie fototypiczne], Warszawa 2008, s. 75–77.

⁵¹ S.K. Kuczyński, *op. cit.*, s. 225.

⁵² Szerzej o treści *Klejnotów* zob. *ibidem*, s. 221–223.